

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

II. KÖTET.

1906. MÁRCZIUS.

3. SZÁM.

Adatok hazánk honfoglaláskori s X—XII. századi helyneveinek értelmezéséhez.

(Második és befejező közlemény.)

5. A magyar hangtörténet körén kívül hadd idézzek a szláv nyelvtudomány köréből is példákat, de olyan példákat, a melyek hazánk X—XII. századi helyneveivel szoros összefüggésben vannak. Ismeretes dolog, hogy a szláv *g* hang a cseh-tótban *h*-vá lett; a *grad* „várat“ jelentő szó például a szláv nyelvekben *grad*, *górodz*, *gród*-nak hangzik, a cseh-tótban azonban *hrad* az ejtés. A szláv nyelvtudomány kimutatta, hogy ez a változás a cseh-tótban az írott kútfőkben a XIII. század közepe táján hajtódott végre, a népi kiejtésben pedig valamivel hamarabb, mondjuk a XIII. század elején már megvolt (vö. GEBBAUER, Hist. mluv. I. 456). Evvel a hangtörvénnyel már most eldönthetjük azt, hogy pl. a *Nógrád* név a magyarba a XIII. század előtt került, ellenben *Podhragy*, a hol a magyar nyelv is *h*-t mond, a XIII. század után került. A hontmegyei *Terbegécz* község neve is kétségtelenül 1250 előtti község a *g* alapján. E név ugyanis abból a szláv személynévből való, a melyből a csehben *Trěbichošť*, *Trěbichoštica*, a lengyelben *Trzebiegoszcz* helynevek alakultak (vö. Miklosich, Denkschr. XIV. 65.); a név a szláv *trěbiti* „irtani“ + *gostь* „vendég“ szavak összetétele. Legtanulságosabb például azonban fölhozom *Gölnicz*-patak, *Gölnicz*-bánya neveket, mert ezek világot vetnek arra a kérdésre, vajjon a szepesi szászok letelepedésükkor találtak-e a mai Szepeségen valamilyen lakosságot. LIPSZKY Repertoriuma azt mondja, hogy *Gölnicz*-patakokat a tótok *Hnilec*-nek mondják. Ma Szepes megyében a *Gölnicz*-patak partján Nagy-*Hnilecz*, tótul *Hnilec*, a *Gölnicz*-patak egyik mellékpatakja mellett pedig, a melyet hivatalosan is *Hnilecz*-pataknak hívnak, Kis-*Hnilecz* fekszik, tótul *Hnilek*. *Hnylicza*, *Gnila*, *Gnilice*, *Gnilišta* stb. nevű patakok, helyek vannak a tótok, rutének, szerbek által lakott területeken. Ezek a folyónevek mind a szláv *gnil* „rothadt, poshadt“ melléknévből valók, a mely MIKLOSICH szerint jelenthet „agyagos“-at is (vö. Mikl. Denkschr. XXIII. 162), szerintem, mivel *hnilicza* „körtefajt“ is jelent, „körtevélyest“ is. De nem a jelentés, hanem a szó hangalakja a fontos. CSÁNKI *Gölnicz* nevére legrégebb adatot 1264-ből hoz fel (vö. I. 248, 251); mi ehhez csak azt tesszük hozzá, hogy a letelepült németiség e nevet csakis szlávoktól, még pedig olyanoktól vehette, a kik régebben *Gnilecz*-nek,

később *Hnilecz*-nek mondták a patakot. Ezek pedig csakis a ma is ott lakó tótok lehettek. Más szóval Szepes megyében a németek előtt már kellett tót lakosságnak lenni a XII. század folyamán.

Az eddigiekben, azt hiszem, bebizonyítottam, hogy a tulajdonnevek, tehát a magyar tulajdonnevek is ugyanazoknak a hangváltozásoknak vannak alávetve, a melyeknek a nyelv köznévi használatú szavai. S az a körülmény, hogy a tulajdonnevek is ugyanazon hangváltozásokon mentek keresztül, a melyeken az illető nyelv köznévi szavai, teszi lehetővé, hogy e tulajdonnevekkel tudományosan lehet foglalkozni s a magyar nyelv XI., XII. századi hangállapotát pontosabban tudni (e nemben vö. két értekezésemet a Nyk. XXXIV. és XXXV. kötetében). Sehol talán annyi délibábos nyelvészkedés nem történik, mint a tulajdonnevek terén. De a köznévi szavak eredetének kutatása is mindaddig csak játék volt, a míg a főszerepet a szavak jelentésének s nem hangalakjának juttatták. Addig, a míg a latin *lapis* = quasi *laedens* pedem, vagy a latin *fenestra* = quasi *ferens nos extra* a helyes, addig tudományos tétel, hogy *Dézs* neve *Deus*-ből ered. Mihelyest azonban az etymologiai kutatásoknak tudományos alapja, az egyetlen helyes alap, a hangmegfelelések szabályossága lett, a „*lucus a non lucendo*“-féle etymológiák maguktól összedőltek.

A helyneveket tehát hangtani alapon kell kutatnunk, tárgyalnunk. Mindazokat az elveket, a melyeket köznévi használatú szavaink kutatása terén helyeseknek vallunk, alkalmaznunk kell a tulajdonnevek vizsgálata terén is. Ilyen elv, hogy pontosan ismerünk kell az illető tulajdonnév különböző korokban feljegyzett alakjait, mert a fejlődést általában csak úgy tudjuk megfigyelni, ha vannak különböző korban megrögzített, jelen esetben papírra vetett alakváltozatok, fejlődésbeli fokozatok. A mai *-ót* végű helyneveket pl. hajlandók volnánk egyforma eredetűeknek tartani; *Rátót*, *Gyímót*, *Hahót*, *Barót*, *Babót*, *Bajót* ma egyforma szövégiük. A régi nyelvben azonban az egyik rész *-alt*, *-olt*, a másik *-ot*, *-ut* végű; így *Ratolt*, *Boralt*, *Haholt*, *Gymolt*, ellenben ugyanekkor *Bobut*, *Boiot*. E világítás mellett az *-alt*, *-olt* végűek germán eredetűeknek bizonyulnak (vö. FÖRSTEMANN I²: 1496), ott pl. előfordul *Haholt*, *Hohold* stb. A mai *Tátra*, *Fátra*, *Mátra* is azt mutatja, hogy mind a három név egy nyelvből való. Ha azonban a különböző korbéli alakokat összeállítjuk, akkor azt látjuk, hogy Anonymus a Mátrahegységet *matra*-nak írja (vö. *silvam matra*, in *silua matra* 32. §.), ellenben *Tátra* neve nála kétszer „*mons turtur*“ (18., 57. §§.), s ugyanigy egy 1269. évi oklevélben is (vö. HFK. 416). A XII. században tehát a két nevet nem mondták egyforma hangalakkal. A *Mátra* név eredetére megjegyzem, hogy a Rajna *Moder* nevű mellékfolyóját s a folyó mellett fekvő elsassi *Modern* helységet 702—1017. évek közt *Matra*-nak irták (vö. OESTERLEY, Hist. geogr. Wb., FÖRSTEMANN I. 1073). Ez a *Matra* név pedig HOLDER (Altceltischer Sprachschatz) szerint kelta szó, mások szerint germán szó. (A m. á kelta eredet mellett szól.)

A helynevek alakváltozatainak összegyűjtésénél nem szabad

pusztán arra szorítkoznunk, hogy összegyűjtjük a honfoglalás koráig visszanyúló emlékek adatait. Hangtörténeti szempontból, de egyébként is fontos tudnunk, hogy a *Temes* folyó neve Const. Porphyrogen.-nál Τριήσις (HFK. 127), JORDANES-nél *Tibisia*, PRISKOS-nál Τριήσις, a *Körös*-é Jordanesnél *Grisia*, a *Lapincs*-é 865-ben *Labenza* (vö. HFK. 449) stb. S ez elvünk keresztülvitelében oly szigorúsággal kell eljárunk, hogy olyan neveknél, mint *Zobor*, *Bihar*, *Zemplén*, *Valkó* (ma *Vukovár*), a melyekre a X—XI. századnál nincs régebb adatunk, de a melyek valószínűen a honfoglalással egykorúak, inkább azt mondjuk, hogy a X. századnál régebb időre nézve e helyekről semmit se tudunk, mert nagyon könnyen megesik, hogy újabb adatok romba dönthetik összes elméleteinket, a melyeket ily feltételezett előfordulásokra építettünk. Itt van pl. *Pest* neve, a mely kétségtelenül bolgár név, s „kemenczét“ jelent. E nevet hajlandók volnánk IX. századi bolgárnak tartani, de ott van Anonymus, a ki azt mondja, hogy *Taksony* idejében két bolgár ember jött (cap. 57.): *Billa* és *Bocsa*, a kik *Pest*-et kapták. SzABÓ Károly szerint *Pest* lakói a tatárdúlás előtt gazdag bolgár kereskedők voltak (vö. HFK. 462). Már most *Pest* név sem fordul elő hamarabb a XII. század vége előttnél (vö. ANONYMUS és CSÁNKI, I.); hogyan tegyük fel tehát, hogy *Pest* név már megléte volna a IX. században. *Pest* példája azonban azt is tanúsítja, hogy a hely- és személynevek kutatásához történelmi ismeretek is kel- lenek. Történelmi, jogtörténelmi ismeretek nélkül pl. sohase lehet meg- fejteni, miért hívnak egy községet *Akaratjá*-nak (Veszprém m.), egy másikat *Szentkirályszabadjá*-nak (Veszprém m.), másokat ismét *Lehotá*-nak, *Volyának*, pedig a *Lehota* község neve a cseh-től nyelvben köznévi használatban „libertas, freiheit, befreiung, erleichterung“, a *Volya* pedig a kisoroszban és a lengyelben akaraton, szabadságon kívül „freigrund, freicolonie“ jelentésű is. Az ilyen helynevek aztán a telepítés történetére nyújtanak megbecsülhetetlen anyagot.

A tulajdonnevek hangalakja különböző fejlődési fokozatainak összegyűjtésén kívül szükséges dolog a magyar hangtörténet alapos ismerete, s mivel honfoglaláskori neveink közt a jelentés szempontjából kelta, germán, szláv és thrák-dák eredetűek vannak, ugyane nyelvek hangtörténetének legalább az elemeit kell ismernünk. Így felfegy- verkezve aztán sok tanulságot merithetünk a tulajdonnevek vizsgá- latából. Nem akarom részletezni mindazokat a tanulságokat, a melyek a tulajdonnevek hangtani vizsgálatából merithetők. Csak egyet veszek tárgyalás alá, s ez az: mennyiben nyújtanak honfoglaláskori föld- rajzi neveink felvilágosítást arról, hogy a honfoglalás idején minő ethnographiai viszonyok voltak hazánkban. S hogy e tekintetben a kutatók eddig se voltak tételek, felhozom, hogy az oláhok dáciai eredetét ROESLER azon az alapon támadta, hogy Erdélyben nincs egyetlen olyan városnév, a mely a római uralom idejében használt néven volna meg a mai oláhban s ettől kölcsönözve a magyarban. HUNFALVY Pál is magáévá tette ez érvelést, de hozzátette, hogy a folyó- nevek e tekintetben kivételek. Nagyon fontos az a kérdés is, hogy a honfoglalás idején voltak-e bajor nyelvi telepek a Dunántúl. E kér- dés szorosan összefügg a hún-magyar monda germán elemeivel. Az

én nézetem erről, a mint szintén lejjebb tárgyalni fogom, hogy nyelvünkben a honfoglalás idejéből germán és nem német eredetű helynevek vannak, s e tekintetben teljesen hibás az e kérdésről megjelent legújabb értekezés, a melyet *Melzer* Alfréd „Die Ansiedlung der Deutschen in Südwestungarn im Mittelalter (Pólai cs. kir. áll. gymn. 1904., ismertetve Mitteilungen des Institutes für oesterr. Geschichtsf. XXVI. 676) czimen irt; a szerző ez értekezésben a IX. század óta itt élő bajor telepeket vél kimutathatóknak. Lássuk tehát, hogy néhány hangtani megfelelés alapján mit vallanak honfoglaláskori földrajzi neveink hazánk honfoglaláskori lakóinak nyelvi hovatarozását illetőleg:

1. Az indogermán *ü* hangnak a szlávtságban *o* a megfelelője. A szláv nyelvek régi latin, germán, görög jövevényszavai is túlnyomó többségben az idegen *a* helyén *o*-t mutatnak. Ilyen szavak a többi közt: latin *casula* a szláv nyelvekben *košulja*, *košile*, *koszula*, *košel'a* (Mikl. EtWb.), a latin *acetum*, gót *akeit* minden szláv nyelvben *ocet*, *ocat* (Mikl. EtWb), a görög *σατανῶς* a szlávban *sotona*, a szláv *gorazds*: magyar *garázda* egy gót *garazds-ből ered (Archiv XXVII. 233.); *Adrianopolis* = bolgár *Odrin*, régi latin *Asmus* folyó = bolgár *Oszm*, *Achrida*, = bolgár *Ochrida* stb. E megfelelés oly általános szabály, hogy teljesen felesleges reá több példát idézni (vö. *GEBAUER*, Hist. ml. I. 124). Itt van mármost három folyónév: az egyik a *Morva*, a másik a *Maros*, a harmadik pedig az *Ompoly*. *Morva* nevééről nem sok mondanivalónk van. Régi alakja *Mara*, *Marha*, *Maraha*, cseh kútfőkben *Morava*. Itt tehát a régibb a helyett a csehben *o* lép fel, épp úgy, mint a szerbiai *Margus* helyett ma *Morava* a név. A mi emlékeinkben: *Moroua*, *Morua* (Anonymus 35., 37., 50., 51., 57.), *Morowa* (Kézai ed. Flor. 46.), később *Morua* (XVI. századi Szikszai, Nomencl.; és vö. *ORTVAY*, Vizrajz), ma *Morva*. A név az *a* : *o* alapján szláv: cseh közvetítéssel került hozzánk. Hogy a név mit jelent, ránk nézve mellékes. Semmi szín alatt sem szláv, mint *JIREČEK*, Die Geschichte der Bulgaren 33. lapján gondolja s „kékes“-nek magyarázza.

A *Morva*-folyó nevénel sokkal tanulságosabb a *Maros* neve. A mi emlékeink e folyót *Morisius*-nak (Anonym. 11., 44. §§., Beszter szój.), urbs *Morisen*a-nak (Vita S. Ger. 10., 11., 12. §§.), *Morosius*-nak (Vita S. Ger. 10.; vö. *Moroswar* Vita S. Ger. 10. §.), *Morossus*-nak (Honterus térképe 1532-ből), *Morus*-nak (Anon. 11., 44. §§.), *Moroz*-nak (Beszter. szój.), *Mors*-nak (Anon. 11. §. és *ZIMMERMANN-WERNER* I. 19., 23.), később magyarul *Maros*-nak írják (Schlögli szój., Szikszai, Nomencl., Molnár A. Diet³. 354.). A latin elnevezésben az a sorrend, hogy emlékeinkben *Morisius* régebbi alak, *Marisius* (vö. *ORTVAY*, Vizrajz, Kovács Index), *Marusius* (Schlögli szój., Szikszai, Nomencl.) pedig újabb. Az adatokból kétségtelen, hogy az *o*-val irt alak a régebbi, míg az *a*-val írott újabb. Már most az a kérdés, *o* hanggal van-e dolgunk a *Maros* név régi m. *Moris*, *Morus*, *Moros* alakjában. Két bizonyíték szól a mellett, hogy itt az *o* betű *o* hangot jelöl: *α*) Az erdélyi szászok a folyót ma *Nieresch*-nek (*ZIMMERMANN-WERNER*, Urkb. I. index, Honterus térképe 1532: *Merisch*), régebben *Mörisch*-nek hívták (nagyszzebeni 1629-ből való Nomencl. A₄: *Marusius* der

Mórisch-Maros; ugyanígy Szikszai 1602., 1629., 1641. évi Nomencl.-ban). Ezt a nevet csak akkor lehetett *Mórisch*-nek nevezni, ha az átadó nyelvben *Moris* volt a szó. β) Az oláh elnevezés *Muresz*, *u*-val (vö. latin *morire: *mori*, *portare* = oláh *muri*, *purta*, MEYER-LÜBKE, I. 281.), a mit csak úgy lehet megértenünk, ha felteszszük, hogy az oláhok *Moris* alakot vettek át. Ez az *o*-val írt alak elő is kerül Constantinos Porphyrogenetánál és a Ravennai névteleennél (vö. BOROVSKY, A dákok 15.). Const. Porph.-nál $\acute{o}$ $\mu\omicron\rho\rho\acute{\iota}\tau\eta\varsigma$ olvasható (HFK. 127; De adm. imp. cap. 40). Ez a *Morisis*: $\mu\omicron\rho\rho\acute{\iota}\tau\eta\varsigma$ alak pedig csak úgy érthető HERODOTOS $\mu\acute{\alpha}\rho\iota\varsigma$, STRABO $\mu\acute{\alpha}\rho\iota\sigma\omicron\varsigma$, JORDANES *Marisia* (vö. BOROVSKY, A dákok 15., ORTVAY, Vízrajz), tehát *a*-val bíró szavaival összehasonlítva, ha felteszszük, hogy $\mu\acute{\alpha}\rho\iota\sigma$ -ból az egykori erdélyi szlávok szabályosan *Moris*-t alkottak, s ebből vettük át mi, tőlünk pedig a szászok és az oláhok. A $\mu\omicron\rho\rho\acute{\iota}\tau\eta\varsigma$ -beli *o* tehát szláv hangtani sajáttságot mutat, ezt a szláv *Moris* alakot vettük mi át. Az átvétel kérdésénél azonban teljesen mellékes, hogy a *Maros* folyó nevében levő köznévi szó mely nyelvben mit jelent (vö. HOLDER, Altk. Sprachsch.). Ide való név az *Ompoly* is. Ismeretes dolog, hogy *Ampelum* a dácziai bányászat székhelye volt a mai Zalatna táján (vö. Okori lex.), s e név ma az *Ompoly* folyó nevében él. Az oklevelek *Onpoy* (Székely Oklevélt. I. 17.), *Onpai* (1553-ból Lazár deák térképe), *Ompay*, *Ompey* (vö. ZIMMERMANN-WERNER: Urkundenbuch I. index, MERCATOR: Atlas minor 1634. évi 132. lap; ORTVAY, Vízrajz) alakban írják, a XVI., XVII. század folyamán aztán *Ampoly* alak is fejlődik (1528. évi térképen Korrespondenzblatt IV. 42.). A latin *Ampelum*-mal szemben a magyar *Ompoly* *o*-ja szláv közvetítést mutat. Szláv eredete mellett szól különben mellékpatakja, az *Ompolyicza* is, a melyben *-icza* szláv kicsinyítő képző van (oláhu is *o*-val van a folyó név, a mi magyar eredet mellett szól; a lat. *a* az oláhban *a* és nem *o*, vö. lejjebb az *Olt* tárgyalásánál).

2. A szláv nyelvek egyik sajáttsága, hogy ha egy szó a többi indogermán nyelvben mássalhangzón $+e + r$ vagy $l +$ mássalhangzón kezdődik, akkor a szláv nyelvekben az *e*-ből *ě* lett s az *l*-lel vagy az *r*-rel hangátvetés történt; pl. a német *bërg*, gót *baîrgahei*, vagy a litv. *dërva* „lignum“ szavaknak a szlávban *bërg, *dërvo, majd pedig ebből, *brëgъ* (cs. *brëh*, l. *brzeg*, orosz *beregъ*), *drëvo* (cs. *dřëvo*, lengyel *drzewoi* orosz *derevo* vö. VONDRÁK, Altkgr. 36. l.) a megfelelője. Ez a hangtani sajáttság élő hangtani törvény volt még akkor, mikor a szláv népek mai lakóhelyeiket elfoglalták (vö. Izvjestija X. 3., 7.). A mai *Sofija* bolgár várost bolgáruul *Srëdec*-nek (és *Srjadec*, vö. Anonymus 45. *Scereducy*) hívják. A várost már a szlávok előtt *Serdica*-nak nevezték. Ebből a latin *Serdica*-ból épp úgy lett *Srëdec*, a hogy a *bërg, *dërva szavakból *brëg*, *drëvo*. E hangmegfeleléshez tartozik a magyar *Szerém* szó is. A mi emlékeinkben *Szerém*-nek hármas használata van: a) Jelenti a Szerémséget. 2 A Schlägli-szójegyzeékben *zerem* = szerb, rácz. 3. Egy 1171. oklevelünkben *Zerem* egy házi szolga neve, a miből következik, hogy személynévül is használták. Mind a három használat a helyet jelentő *Szerém*-ből magyarázandó. Mivel már most a Szerémséget szerbül *Srijem*, *Srëm*-nek,

bolgáruul *Srem-* és *Srjám-*nak nevezik, s mivel a két mássalhangzón kezdődő idegen szavak nyelvünkben is eleinte két mássalhangzóval kezdődtek, fel kell tennünk, hogy a *Szerém* név nyelvünkben is először *Zrém volt. Ez a *Zrém alak pedig a szláv *Srēm* átvétele. Igen ám, de a szláv *Srēm* épp oly szabályos alakulás a latin *Sirmium*, görög Σίρμιον, Σέρμιον szóból (vö. JIREČEK, Christl. Elem. 4., 93., 94.), mint akár a *bréžz*, *drévo*, *Srědčc*. Jóllehet tehát *Sirmium* neve már a Kr. e. I. században is *Sirmium* volt (vö. HUNFALVY, Egy. Phil. Közl. IV. 587, HOLDER. Altcelt. Sprachschatz), s kelta eredetű név, mi mégis a szlávoktól kaptuk, mert szláv hangtani sajáttság van a hosszú *é*-ben és a két mássalhangzós szókezdetben.

3. Ha az indogermán nyelvekben egy szó *a*-n kezdődik s utána *r* vagy *l* + mássalhangzó van, akkor a szláv nyelvekben szintén nyújtás (néha a nyújtás a szláv nyelvekben elmarad), majd metathesis történt; pl. a latin *arca* szónak a szlávban *raka*, *rakev* a megfelelője, a gót *arms*-nak a szláv *ramę* felel meg. Ha *r* consonans van a szóban, a hangátvetés minden egyes esetben megtörtént (a nyújtás nem mindig, vö. VONDRÁK, Altkir. gr. 46.). A Fiumétől nem messze fekvő *Arbe* szigetet (Plinius: *Arba*, HOLDER: Alt. Spr.) pl. horvátul *Rab*-nak hívják. Ha már most e hangtani szabály figyelembe vételével a mai *Rába*, *Rábcza* (ANONYMUS 50: ad *rabam* et *rabuceam*, Szikszai, Nomencl. *Rába* = latin *Rabus*, KÉZAI ed. Flor. 26: *Rebche* 45: *Rebeha* és vö. ORTVAY, VIZI., PAULER, A m. n. tört. I. 539) folyó nevét összevetjük azzal, hogy e folyót Ptolemaeus és más írók *Aräbo(n)*-nak nevezik (vö. HOLDER, Alt. Spr.; *Narabon*-ra vö. még MEYER-LÜBKE, Einleitung), a mi kelta szó, s annyit jelent, mint „mitis, placidus“, rögtön világos lesz előttünk, hogy itt egy *Arbo alakból csakis a szláv hangtani törvények szerint keletkezett a *Raba* alak, a mit különben a *Rábcza* kicsinyítés is mutat; ebből a szláv *Raba*-ból való a magyar *Rába*. S tényleg a VIII. századból vannak *Raba*, *Hrapa*, *Hraba*, *Rhaba* adataink (vö. UMLAUPT). Mellékesen jegyzem meg, hogy *Aräbo* folyó nevéből való Győr római uralomkori *Aräbōna* neve (vö. HOLDER Alt. Spr.; KRETSCHMER, Einleitung 246); ebből a szlávban szabályszerint *Rabynz lett volna, de ilyen alakban Győr nevét ki nem lehet mutatni (vö. *Albona*—*Labin*, *Salona*—*Solin*, *Noua*—*Nin*, *Scardona*—*Skradin*, *Colonia*—Köln cs. *Kolín*, vö. JIREČEK, Die Gesch. der Bulg. 106).* Mi tehát *Győr* nevét nem vehettük a honfoglalás idején a szláv lakóktól, hanem másoktól.

Az eddigi példák olyanok voltak, a hol indogermán *a* + *r* + mássalhangzó volt a szókezdet; ekkor minden egyes szláv nyelvben kivétel nélkül megtörtént a hangátvetés. Nem így áll a dolog, ha a szó *a* + *l* + mássalhangzón kezdődik. A mai *Elbe* folyót egykor *Albis*-, *Albia*-nak hívták (vö. OESTERLEY, Geogr. hist. Wörtb.), ma csehül *Labe*, lauzitzi szorbul *Labjo* a neve; az isztriai latin *Albona*-t ma

* Az idegen *-ōna*: szláv *-yn* megfelelés az *ō*-nak az átadó nyelvekben való *ū* kiejtése mellett szól; vö. KRETSCHMER, Einleitung 256, 264.

horvát-szlovénül *Labín*-nak hívják, s az egykori *Almus*, a mely a Duna bolgárföldi mellékfolyója, ma bolgárul *Lom*. A IX., X., XI. századi bolgár nyelvemlékek már most arra tanítanak, hogy a történelmi korban egyes ma *l + a* vagy *o +* consonanson kezdődő szavak még magánhangzón kezdődtek. Így a litv. *álkti* (hungern) igének szláv megfelelője *lakati*, a mely az ó-bolgár emlékekben *lakati* és *alkati* (éhezni, bőjtölni) alakban maradt meg; ugyanigy a litv. *aldija* szónak a szlávban *ladiji* a megfelelője, a mely az ó-bolgár emlékekben *ladiji* és *aldiji* (schiff, ladik) alakban fordul elő. E példák tehát azt mutatják, hogy némely esetben a hangátvetés a bolgárban a IX., X. században elmaradt. Az *aldiji* eset ismétlődik a magyar *Olt* folyó nevében. Az *Olt* folyó legrégebb magyar neve *Alt*: ennek két bizonyítéka van: 1. Okleveleinkben legrégebben *Alt* néven fordul elő (vö. Székely Oklevéltár I. 3., 4., ZIMMERMANN-WERNER: Urkundenb. I. index alapján), s csak a XIII. század második felétől fogva van az oklevelekben állandóan *Olt*-nak, tehát *o* betűvel írva. 2. Az erdélyi szászok mai napig *Alt*-flusznak nevezik az *Olt*-ot (HONTERUS térképe 1532: *Alth*-Land, *Alth* flus: Aluta fl.; MERCATOR: Atlas minor 1631: 134. lp. Die Olt oder Alt), a mi a mellett szól, hogy a mikor ők e folyó vidékére kerültek, a népies név *Alt* volt. Ez az elnevezés pedig csakis a magyarból való lehet, a mint mindjárt látni fogjuk. Honnan való azonban a régi magy. *Alt* elnevezés? Herodotosnál a folyó Ὀλτας, a Tab. Peut.: Ponte *Aluti* (vö. BOROVSKY, A dákok 22., a Rav. névteleennél ugyanigy) alakot közöl. Úgy látszik, a latinositott név *Alutus* (vö. ORTVAY, Vizrajz), nem *Aluta*, mint HUNFALVY gondolja (Egy. Ph. Közl. IV. 588). Ezt a latin alakot azonban iróink csak a XVI. században elevenítették fel (vö. Lázár deák térképén 1553-ból *Aluatus* Fl.; a név esetleges jelentésére vö. kisázsiai Ὀλοπτης nevet KRETSCHMER, Einleitung 334). E latin és görög nevekből én *Alt-us* (és nem *Alutus*) alakot reconstruálok, a melyből a bolgárban **Altz* (és nem **Altz*) és **Latz* keletkezhetett. Ilyen bolgár **Altz*-ból való a magyar *Alt*. S akkor, mikor a régi magyar első szótagbeli *a*-ból *o* lett. pl. *pagan*-ból *pogány*, *Lampért*-ből *Lompért*, *arbanás*-ból *orbonás* stb. (vö. NyK. XXXV. 126), lett *Alt*-ból is *Olt*. Az *Olt* folyó neve tehát bolgár eredetű a magyarban. Ugyanílyen bolgár a Barzaság *Barcza* folyója is (régii alak: *Borsa*, *Borza* ZIMMERMANN-WERNER Urkundenbuch I. index alapján, német *Burzenland*, moldvai oláh okl. *Brzca*); eredetére egy a Tab. Peutingeriana-n levő dák *Berzovia*-val (= mai *Berzava*, mellékfolyója a Temesnek). Mindkét név a dák **brz*, szláv *brzъ* (gyors, vö. Miklosich, Denkschriften XXIII. 149) melléknév származéka. Ugyanílyen bolgár név Háromszéken: *Nemere* szél- és hegynév, *nemira* „nyughatatlan“ szótól; *Feketeügy*, oláh *Černa rođa*, a mi fordítás; *Esztelnek* község = nyug. bolgár *istilnik*: hajfonat; *Kovászna* stb. (vö. még JIREČEK, Die Geschichte der Bulgaren 82. l.). Az *Olt* folyó mentén tehát sok bolgár nevet lehet kimutatni, s így nem kérdéses, hogy a régi magyar *Alt*, későbbi *Olt* bolgár eredetű. Az eddigiekben figyelmen kívül hagytuk az oláh nyelvet. Pedig HUNFALVY azt mondja, hogy Erdélyben csupán római

folytonosságon alapuló városelnevezés nincsen, ellenben folyónév igenis van. Nos hát a mint *Maros*, *Ompoly* oláh elnevezéseinél láttuk, hogy magyarból valók, azonképen az az *Olt* is. Az oláh nyelvben a latin *a*-nak ma *a*, *ă* a megfelelője és sohasem *o*, már pedig az oláhok hazánkban is, Romániában is *Olt*-nak hívják a folyót, s ez az *o* biztosan mutatja, hogy ez nem keletkezhetett a latin *Alutus* elnevezésből (vö. latin *malva*, *caldu-*, *altru-*, *falsu-*, *casu-*, *calu-* = oláh *malbă*, *cald*, *alt*, *fals*, *căzú*, *căl* stb. vö. MEYER-LÜBKE, Gram. I. 277).

4. Az indogermán *ā*-nak a szlávtságban *a*, a latinban, keltában *ā*, a gótban *ô* (az V. századon túl *u*), az ó-felnémetben *uo*, mai németben *u* a megfelelője. Ennek a hangtani megfelelésnek a keretében két tulajdonnevet akarok megmagyarázni, az egyik a *Duna* folyam, a másik a *Bakony* erdő neve. Egyről, a hol hasonló a helyzet, t. i. a *Mátrá*-ról már szoltam.

A *Duna* folyó magyar nevére legrégebbi adatom a Beszterczei Szójegyzékből való, a hol *Duna* = Danubius, valamennyi későbbi emléken is magyarul *Duna* a név (Schlögli Szój., Marg. Leg. 27., 127., 128., 169., MURMELLIVS 24., PESTHY Gáb. Nomencl., CALEPINUS Onom., SZIKSZAI Nomencl. stb.). A mennyire csak összegyűjthettem a régi adatokat, összegyűjtöttem, s a XIV. század második felétől kezdve a magyar elnevezésben állandóan *u*-t találtam irva. Latin emlékeinkben *Danubius* a név (vö. 1109. okl. Muz. p. 1083—95. okl., Anonymus 1., 9., 11., 14., 15., 16., 33. stb. §§.; Kézai ed. Flor. 7. 8. §. stb.; Képes Kr. 8., 9. §§. stb.). Ez a *Danubius* név már jóval a honfoglalás előtti időkben is előfordul, a mennyiben JULIUS CAESAR is *Danubius*-nak nevezi a *Duná*-t (vö. HOLDER, Altelt. Sprachsch.). A latinban kelta eredetű az elnevezés; a kelták ugyanis a Duna felső- és középfolyását *Dānū-īo*-s-nak nevezték (az alsó folyás *Ἰστρος* volt, thrák elnevezés, jelentése: folyam), a melyet tőlük a germánok a Kr. előtti első században vettek át. A germán alak **Dōnawi* (**Dōnaujōs*, acc. *Dōnauja*; HOLDER, Altelt. Sprachsch.), **Dōnavia* (MÜLLENHOFF, Deut. Alterthümer II. 362—372), minthogy kelta *ā*-nak a germánban *ō* a megfelelője. A germánok e nevet magukkal vitték vándorlásaikon is, s így történt, hogy a germán népek közül a gótok, megjelenvén a Duna alsó folyásánál, ezt az alsó folyást is **Dōnawi*-nak hívták, a mely név aztán végleg kiszorította az *Ἰστρος* nevet. Ezalatt a felnémetben szabályosan *Tuonouua*-vá lett a név, mert a gót *ō*-nak a félnémetben *uo* (ma *u*) a megfelelője. A gótoktól a **Dōnawi* név átkerült a szlávokhoz; a szláv nyelvekben ugyanis szabály, hogy a germán kölcsönvételek hosszú *ō*-jának a szlávban *u* a megfelelője, a mint általában latin-görög *o*, *ô* nak is a szlávtságban a kölcsönvételekben *u* felel meg, pl. a germán *bōka*, ó-felnémet *Buohha*, új-felnémet *Buche* szónak, a szlávban *buky*, a gót *dōm* (sinn, urteil), ó-felnémet *tuom* szónak pedig szláv *duma* (vö. VONDRÁK, Altk. gr. 52 és Časopis Musea Král. Českeho LXXIV. 30.) a megfelelője; ilyen jövevényszavak többek közt még: görög *ἐπίσκοπος*, latin *episcopus* = szláv. *enuckoynz*, *biskup*, latin, olasz *Pola* = szláv *Pulj* stb. stb. A gót átvételeknél az *ô*-nál még azt is lehet mondani, hogy a gót *ô*, a mely igen zárt, az

V. század óta *u*-nak hangzott. S tényleg gót *Dônavi*-ből való későbbi gót Δόνναβις-t ki is tudunk mutatni. Pseudo-Caesar. Naz. dial.-ban ez fordul elő (vö. HOLDER, Altcelt. Sprachschatz I. 1235 és MÜLLENHOFF, Deutsche Altert. II. 366): „παρ' Ἑλλησι Ἰστρον, παρὰ δὲ Ῥωμαίοις Δανούβιον, παρὰ δὲ Γότθοις Δόνναβιν προσσηγορευόμενον“ (= a görögök Ἰστρος-nak, a latinok Danuvius-nak, a gótok Dunavis-nak nevezik). A gót *Dônavi, későbbi *Dunavi* átment az újjörögbe; mai újjörög Δόνναβις a XI., XII. században Δόνναβις, a mint azt a mi 1109. évi veszprémvölgyi görög oklevelünk is vallja, a hol εἰς τὸν δούναβιν olvasható (vö. GYOMLAY, 17.). A szláv népek a *Duná*-t *Dunav*-nak és *Dunaj*-nak mondják; a szóban levő *u* kétségtelen jele annak, hogy ők e nevet a gótoktól, még pedig akár *Dônavi*, akár pedig *Dunavi alakból vették, s minthogy a Dunának nincs eredeti szláv neve, nem is igaz az, a mit NESTOR Chronikája állít, hogy a szlávok őshazája a Duna alsó és középső folyása. A magyar *Duna*-beli *u* kétségtelenül szláv *u*-ból való; a szó végét azonban a szláv *Dunaj*-ból, *Dunav*-ból nem tudjuk pontosan megmagyarázni (vö. *Nitra*va honfoglalás előtt, ma *Nyitra*, *Kassa* — latin *Cassovia*; de *-ava*-ból *-va* is: *Morva*, *Arva*). Ha azonban a szóvéget nem tudjuk is pontosan megmagyarázni, a magyar *Duna*-beli *u*-t csak úgy érthetjük, ha kelta *ā* ~ germán *ô*, gót, *ô*, *u* > szláv *u* átvételi sort állapítunk meg.

S ezzel eljutottam oda, hogy egy más ilyen kelta-germán-szláv kölcsönzött tulajdonnevet bemutassak, s ez a *Bakony* erdő neve. *Bakony* erdő emlékeinkben legrégebben *Bukon*-Somlou (1279. okl. Fejér CD. V. 2., 540), *Bukan*-Sumlui (Hartv. ed. Flor. 23., mindkét névben a kéziratban vakarás), később *Bokon* (1086. oklev.), *Bochon*, *Bocon*, *Bakon* (Kovács, Index) alakban járatos. Ez alakok közül szerintem *Bukon* a legrégebb s ebből való a mai *Bakony*. Hogy a mai *a*-nak a XI., XII. században *u* jelzés is megfelelő, arra felhozom, hogy Anonymusnál a *Tarzal* név állandóan *Turzol*, *Tursol* (16. §. 17. §.), idézhetnék több példát is, mint *Taksony-Tucsun*, *Csanad-Sunád*, *Farnod*, *Farnád-Furnod*, *Tasnád-Tusnad*, de *Tarzal*-nál maradok, mert itt meg akarom magyarázni, hogy az *u* jegy *u*-nak olvasandó. Van nekünk ugyanis egy egész hasonló nevünk, ez a *Marczal* folyóé, a melyet 1086-ban *Murzol*-nak, később *Morzol*-nak, *Morchol*-nak, *Marczal*-nak írnak az oklevelek (vö. ORTVAY, Vízrajz). Azt hiszem, ismeretes hallgatóim előtt, hogy ott, a hol a *Marczal* a Rábába szakad, állott a rómaiak *Mursella*-ja (a név kelta, vö. *Mursa* és *Mursella*, HOLDER, Altcelt. Spr.). A mi *Murzol* írásunk a latinositott *Mursella*-hoz nagyon közel áll s kétségtelenné teszi, hogy itt *u* olvasandó, a melynek a mai nyelvben *a* felel meg. Így a mai *Bakony* szóbeli *a* is megfelelő lehet egy régi *u*-nak, s ezért veszem legrégebb alakul a *Bukon* alakot, a melyet tehát *u*-val olvasok. Mi lehet azonban a *Bukon* alak? Ha a szláv *buky* (bükk) szóból alkotott név volna, *bucouna* volna az alakja (vö. 1113. zabori okl. silvam *bucouna*, Nyitra v. Pozsony megyében). Nem lehet tehát szláv szóból alkotott helynév a *Bakony*. De lehet szláv közvetítéssel került szó, a melyet a szlávok a germánoktól (és nem a németektől) kül-

csönöztek, s nekünk átadtak. De hogyan? Ismeretes dolog, hogy JULIUS CAESAR: De bello gall. VI. 10. szerint a suevek és a chersukok között *Bācēnis* erdő fekszik; némelyek szerint ez a Harz-hegység. mások szerint a thüringiai erdő. Ez a *Bācēnis* pedig kelta szó s „bükfaerdőt“ jelent; teljesen egy vele a mai német *Buchenwald* (vö. OESTERLEY, Hist. geogr. Wb.: *Baconia* stb.) elnevezés. A kelta *Bācēnis* névről azt írja PETZ G., hogy „talán ugyanaz az etymologiai magyarázata a magyar *Bakony* nevének, feltéve, hogy germán eredetű“ (Ókori lex.). PETZ e sejtése egészen helyes. Mivel hazánk területén kétségtelen germán eredetű helynevek vannak (vö. Moson, Hernád, Vág), föltehetjük, hogy a kelta *Bācēn(is)* erdőelnevezésnek a germánban mint eredeti germán elnevezés *Eōkom, *Bōkam (több dat.) felel meg s egy ilyen germán alakból a szlávtságban szabályosan *Bukon (esetleg *Bukun) lesz (t. i. germ. *ō* = szláv *u*, germ. *a* = szláv *o*), s ez a régi magyar *Bukon* alak. Azonban nézetem szerint a germán helynevek, a milyen pl. *Mosony* neve is, s a melyek oly szorosan függnek össze hun-magyar mondánk germán elemeinek eredete kérdésével, közvetlen germán átvételeknek nem magyarázhatók. A *Bakony*, *Bakon*, *Bukon* egyike azoknak az eseteknek, a mikor a germánból való szláv közvetítőt hangtanilag is ki tudjuk mutatni.

*

Igen tisztelt közgyűlés! Három dolgot tűztem magam elé mai felolvasásomban; először meg akartam győzni önöket arról, hogy a tulajdonnevek köznévi használatú névszókából, esetleg a gyermekbeszéd becéző szavaiból erednek; másodsor, hogy a tulajdonnevek ugyanazoknak a hangváltozásoknak vannak alávetve, mint a nyelv köznévi használatú szavai, s ezért megbecsülhetetlenek a magyar hangtörténetre. Harmadsor pedig arról, hogyha mi honfoglalás kori tulajdonneveinket, első sorban a földrajzi elnevezéseket, ilyen hangtani alapon tárgyaljuk, ez elnevezések kétségbevonhatatlan vallomást tesznek arról, minő nyelven beszélő lakosokat találtak itt a honfoglalók. Ha valamennyi elnevezésnek ilyen hangtani alapon való tárgyalásával elkészülök, abban a helyzetben leszek, hogy hazánk honfoglalás kori térképe ethnographiai viszonyait pontosabban rajzolhatom meg, mint azt eddig tudósaink tették. E térképen azonban feltétlenül lesznek rajta a szlávok közül bolgár és nem bolgár szlávok.

MELICH JÁNOS.